Turkish Studies

Volume 14 Issue 6, 2019, p. 3237-3248

DOI: 10.29228/TurkishStudies.38900

ISSN: 1308-2140

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 30.09.2019

✓ Accepted/Kabul: 20.10.2019

✍ Report Dates/Rapor Tarihleri: Referee 1 (16.10.2019)-Referee 2 (18.10.2019)- Referee 3 (17.10.2019)

This article was checked by iThenticate.

SOSYAL VE SİYASİ BOYUTLARI PERSPEKTİFİNDEN TIBERIUS GRACCHUS'UN (İÖ 163-133) TOPRAK REFORMU GİRİŞİMİ

Ahmet GÖZLÜ*

ÖZ

Tiberius Gracchus, Roma'nın genişleme politikası sonucu ortaya çıkan bir dizi sosyo-politik problemlere çözüm arayan ve bu uğurda katledilen seçkin bir Romalıdır. Roma'nın kurulduğu andan itibaren uzun yıllar sürecek olan sınıf çatışmalarının ilk aşamasını *patrici-pleb* mücadeleleri oluşturmaktadır. Bu mücadelenin devamı niteliğinde, değişen sosyal yapı sonucu *optimatus* (aristokratlar) ve *populus* (halk savunucuları) adı altında sürecek olan karışıklıklar Roma'nın emperyalist politikalarıyla artarak devam etmiştir. Roma'nın İtalya dışında toprak kazanmaya başlaması ve sınırlarını genişletmesi, özellikle sosyal yaşamda bir dizi problemleri de beraberinde getirmiştir. Uzun yıllar süren savaşlarda savaşan alt kesimin boş kalan arazileri, otlaklara dönüştürülerek soylu kesim tarafından ele geçirilmiş ve köylü kesimi ve dolayısıyla çiftçilik çok ciddi bir şekilde zarar görmüştür. Bu sorunları ortadan kaldırmak isteyen Tiberius Gracchus, özellikle büyük toprak sahipleri aristokratların haksız bir şekilde ele geçirdikleri devlet toprağını alıp muhtaç Romalı ve İtalyanlara vermeyi ve tarımı yeniden canlandırmayı tasarladığı toprak reformuyla Roma'nın ilk reformcusu olmuştur. Fakat Tiberius'un toprak reformu uğrunda attığı adımlar, mevcut sisteme uygun olmayan hareketlerdi ve seçkin kişilerin çıkarlarını zedelemekteydi. Seçkin sınıfın çıkarlarını zedeleyen bu yasaya, varlıklı kimseler tarafından şiddetle karşı çıkılmış, yasa birçok kez veto edilmesine rağmen güçlülükle de olsa kabul ettirilmişti. *Senatus'a* rağmen sürdürülen bu yenilikler Tiberius Gracchus'un sonunu getirmiş ve neticede devlet aleyhine tutum geliştirmesi gibi nedenlerle öldürülmüştü. Bu çalışmanın amacı; Roma İmparatorluğu'nun genişleme politikası sonucu ortaya çıkan sosyo-ekonomik krizleri ve bu krizlerin neden olduğu sorunların giderilmeye çalışılmasında yapılan reform niteliğindeki çözümleri irdelemektir.

* Dr. Öğr. Üyesi Çankırı Karatekin Üniversitesi Edeb. Fak. Tarih Bölümü, E-posta: ahmetgozlu69@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Patrici, pleb, Tiberius Gracchus, optimatus, populus.

SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS PERSPECTIVE OF THE TIBERIUS GRACCHUS'S (163-133 BC) SOIL REFORM INTERVENTION

ABSTRACT

Tiberius Gracchus is an elite Roman who was murdered for the sake of a series of socio-political problems that emerged as a result of Rome's enlargement policy. The first stage of class conflicts, which will last for many years since the foundation of Rome, is the patriarch-pleb struggles. As a continuation of this struggle, as a result of the changing social structure, the confusion that would continue under the name of optimate (aristocrats) and popolare (popular advocates) continued with the imperialist policies of Rome. The fact that Rome began to gain land outside Italy and the expansion of borders brought about a number of problems, especially in social life. In the wars that lasted for many years, the unoccupied areas of the lower section were transformed into pastures and seized by the noble sector and the peasant sector and thus the farming were severely damaged. To overcome these problems, Tiberius Gracchus became the first reformer of Rome with the land reform, in which he intended to take state land unjustly seized by the great landowners aristocrats and give it to the needy Romans and Italians and to revive agriculture. But the steps Tiberius took for land reform were movements that were not in line with the current system and were damaging the interests of the elite. This law, which harmed the interests of the elite class, was strongly opposed by wealthy people, and although it was vetoed many times, it was barely adopted. These innovations, despite the Senate, brought Tiberius Gracchus to an end and were eventually killed for reasons such as an attitude against the state. The aim of this study is to examine the socio-economic crises that emerged as a result of the expansion policy of the Roman Empire and the reformal solutions to the problems caused by these crises.

STRUCTURED ABSTRACT

The class structure, a characteristic feature of Roman society, dates back to the early periods of the Roman Empire. In this structure, which is based on two basic classes, patrician and plebs, the patriarchs consisted of the highest segments of society and the plebs were small-scale farmers, merchants and immigrants who were seized as a result of Roman imperialist policies and immigrated to Rome. Patriarchs, the noble citizens of Rome, naturally had a number of social, political and legal rights that plebs could not possess. The clashes formed by the struggle for superiority between these two classes occupied the Roman Empire from the Kingdom Period (753-509 BC) to the Republican Period (509-27 BC) and resulted in the plebs gaining new rights in the socio-political sphere.

Having completed its foundation in 295 BC and followed an imperialist policy, Rome started overseas flights in this period. The expansion policy followed by Rome and the endless wars disrupted the social structure of the society, increased income inequality, led to the accumulation of wealth in a certain group and the power of the senate started to be broken. As a result of its conquests, Rome, which expanded its borders considerably as a result of the enlargement policy it pursued, caused great societies and socio-political problems in the country, and this attitude of the upper classes who enriched with these wealth and did not want to share their power with anyone. This problem persisted for centuries between the elite who tried to preserve their power and wealth and the heavy cost of war and thus the poor middle class.

Tiberius Gracchus, who made innovations to save Roman society from the chaos and tried to implement the Land Reform in this context, is undoubtedly one of the most important figures of the period. Tiberius Gracchus is an elite Roman who was murdered for the sake of a series of socio-political problems that emerged as a result of Rome's enlargement policy. The patriarch-pleb struggles constitute the first stage of the class conflicts that have existed since the establishment of Rome and will continue for many years. As a continuation of this struggle, as a result of the changing social structure, the confusion that would continue under the name of optimate (aristocrats) and popolare (popular advocates) continued with the imperial policies of Rome. Rome's imperial policy had both positive and negative consequences. Conquests; the expansion of the land, the spoils of war, the slaves and the new provinces, although it provides gains such as this has led to a process of destruction of the republic administration in expanding and changing Rome. Rome, which has been the scene of the patriarchal and pleb struggle since its establishment, faced new problems as it started to gain land outside Italy and these problems became the beginning of the revolutionary events. The wars lasted too long, causing men to stay away from their families for years and never to return again. As the number of those who preferred to gain military service in order to protect the new states won, family life was damaged. Frequent wars have caused small farmers to stay away from their land for a long time. These vacant lands were unjustly taken over by the aristocratic section and a large number of slaves seized in wars were employed in these lands at a cheap price. With the people who could not make their living in the villages started to migrate to the cities, there was no such thing as farming and this class, called the proletariat, caused a great confusion both in social and political areas in Rome.

Tiberius Gracchus is aware of the real source of the problem as a solution; It envisaged the distribution of the land owned by the so-called state but actually owned by the members of the senate in the wars to the poor people without land, and passed a law called *Sem Lex Sempronia Agraria* amaçla for this purpose. In short, the law aimed at breaking down all the large estates of public land. Realizing the disappearance of rural and agriculture, Tiberius Gracchus wanted to reduce the overpopulation of the city, to take the state land unjustly seized by the rich, to give it to the needy citizen and to make many changes in the nature of the revolution in order to revive agriculture. But the steps Tiberius took for land reform were movements that were not in line with the current system. This law, which harmed the interests of the elite class, was strongly opposed by wealthy people, and although it was vetoed many

times, it was barely adopted. With the adoption of the law, the poor people who obtained land had a problem this time because they did not have the necessary funds to operate their land. In order to resolve this problem, Tiberius imposed improperly distributing the official property of the state in order to provide the necessary financial power. For this reason, he gained the hatred of all aristocratic people, especially the senate. Because powers such as governing the state finances and taking decisions on external issues belonged to the senate. The fact that these powers were exercised by Tiberius in spite of the senate further exacerbated the reactions against it and eventually became king. Tiberius tribus elections, accused of allegations, He was massacred in 132 BC.

Tiberius Gracchus was Rome's first reformer, especially with the land reform he intended to take on the unjustly seized state land that the great landowners aristocrats took to give to the needy Romans and Italians, to revive agriculture, and to fight for public supremacy against the state. After the death of his brother Gaius Gracchus in accordance with the Roman traditions, and despite the ongoing reforms as a result of the Roman state was shaken fundamentally, a civil war that lasted for nearly a century caused social turmoil and these civil wars brought the end of the Roman Republic and the Senate.

Keywords: Rome, imperialism, Tiberius Gracchus, reform.

Giriş

Roma halkı (*Populus Romanus*), Roma Krallığının ilk kurulduğu dönemden itibaren, şehrin ilk kralı olan Romulus tarafından *patrici* ve *pleb* olmak üzere iki temel sınıfa ayrılmıştır (Atlan, 2014:12). *Patrici* ve *plebler* dışında, büyük bir kısmı savaş esirlerinden oluşan ve sıklıkla tarım alanlarında ve evlerde çalıştırılan köleler bulunmaktadır (Kops, 2014:55). Aristokratik Romalılar olarak da bilinen *patriciler*, toplumun en üst ve en zengin sınıfıdır (Harding, 2000:24). Roma vatandaşları topluluğu yani *patriciler*, en eski Roma'da, asıl Roma toplumunu teşkil etmektedir. Tam vatandaşlık hakkına sahip olan *patriciler*; ticaret ve mülkiyet hukuku (*ius commercii*), eşitliğe dayanan evlenme hukuku (*ius conubii*), aktif seçim hukuku (*ius suffragii*), memur seçilme ve memurluk yapma anlamına gelen pasif seçim hukuku (*ius honorum*) ve bir memurun kendileri hakkında verdiği kararı temyiz etme hukuku (*ius provocationis*) gibi hakları olan en üst sınıftı. Mecliste ve devleti idarede söz hakkına sahip olan yalnızca *patriciler*di ve çoğu büyük arazi sahibi zengin kimselerdi (Demircioğlu, 2011:52). *Plebler* yani az hukuklu vatandaşlar ise; Roma'da yaşayan küçük toprak sahibi veya ticaret ve sanatla uğraşan vatandaşlar ile fethedilen ülkelerden Roma'ya göç ederek Roma vatandaşı olan kimselerden oluşmaktaydı. Bunlar halk meclisine girmekle beraber memuriyetler ve rahipliklere seçilemiyor, *patriciler*le evlenemiyor ve ticaret yapamıyorlardı (Atlan, 2014:19). İlk başlarda askerlik yapma hakkı da bulunmayan *plebler*, zamanla genişleyen Roma Devletinin artan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ordu içinde görev almaya başlamışlardır (Akman, 2012:91). Bu sınıf, bütün siyasi haklardan yoksun yani; seçemez, seçilemez ve oy kullanamazdı. Bundan dolayı onlara oy hakkı olmayan vatandaş anlamına gelen "*cives sine suffragio*" da denirdi ve sıklıkla sadece *pomerium*¹ dışında yaşarlardı (Demircioğlu, 2011:52). Krallık Dönemi'nde (İÖ 753-509) başlayan *patrici-pleb* mücadelesi, Cumhuriyet Dönemi'nin (İÖ 509-27) ilk iki yüz yılı boyunca da şiddetli bir şekilde devam etmiş ve dönemin en önemli sorununu oluşturmuştur (Cornell, 1995:242). *Patriciler*, yani siyasi, adli, iktisadi ve dini sahada imtiyazlı olan sınıf, devletin yüksek makamlarında görevlendiriliyor; yazılı olmayan örf

¹ Pomerium: Roma'nın kutsal sınırıdır. Bu sınır dışında kalan Roma dâhilindeki bölgeler, Roma toprağı olarak kabul edilir fakat şehrin bir parçası şeklinde kabul edilmezdi. (Ayrıntılı bilgi için bkz: Hunt, 2009:95).

ve adetlere göre vazifelendirilen bu sınıf mahkemelerde yine tek başlarına yargıçlık yapabiliyordu. Ayrıca devlet, ele geçirdiği ve kendisi için işgal ettiği toprakların *ager publicus* (devlet arazisi) bir kısmını satarak veya kiraya vererek gelir elde ediyor, bu şekilde kullanmadığı toprakları da Roma vatandaşlarına ufak bir ücret karşılığında dağıtıyor ve bundan asıl yararlananlar yine *patriciler* oluyordu. Böylece elinde çok az toprağı olan *pleb* bir vatandaş, borçlanıyor, borcunu ödeyemediği takdirde de köle durumuna düşüyordu. İki sınıf arasındaki anlaşmazlık Roma'nın ele geçirdiği ülke halklarının Roma'ya gelmesi sonucunda *pleb* sınıfına dâhil edilmesiyle büsbütün artmıştır. Çünkü fakir *plebler* iktisadi durumlarının düzeltilmesini isterken, zengin *plebler*, *patriciler* gibi imtiyazlara sahip olmak istiyorlardı. Bütün bu sorunlardan dolayı devlete karşı ayaklanmaya karar veren *plebler*, kendilerine mahsus bir meclis (*concilia plebis*) kurmuşlar, daha sonra şehri toplu bir şekilde terk ederek Roma yakınındaki kutsal dağa gitmişlerdir. İÖ 300'lere kadar süren ve *pleblerin* zaferi ile biten bu hareket *patrici-pleb* mücadelesinin başlangıcı olmuştur (Atlan, 2014:31-32).

Patrici-pleb mücadeleleri sonucunda, yeni kanun tasarısı yapamayan fakat diğer yüksek memurların herhangi bir hareket ve önerisini önleyebilen, bir *plebi* kent içinde herhangi bir baskıdan ve haksızlıktan koruyabilen, *plebler* tarafından seçilen ve *plebleri* toplantıya çağırma hakkı tanınan iki *pleb* tribunu oluşturulmuştur. Bunların makamı olarak "*sacrosanctum*" yani bir yıl süren memuriyetleri esnasında bu *tribunus*lara herhangi bir şekilde el kaldırmanın dine karşı işlenmiş bir suç olduğu kabul edilmiştir. İÖ 287'de çıkarılan bir kanun ile *pleb* meclisinin bütün kararlarına (*plebiscitum*), bütün halkı içine alan Meclis'in koyduğu kanunlara eşit birer kanun niteliği verildi. *Pleblere* tanınan bu haklar ile iki sınıf arasındaki özellikle siyasal haklar konusunda ki eşitsizlikler ortadan kalkmış oldu. Fakat sürekli zorlu savaşlar içinde olan Roma'da; yüksek yöneticiler ancak bir yıllığına iş başına geliyor, *consuller* bütün zamanlarını savaş alanında ordu komutanı olarak geçiriyordu. *Senatus* ise tecrübeli kişilerden oluşturuluyor ve iş süresi bitmek bilmiyordu. Böylece *senatusun* gücü daha da artmış ve yeni bir iç karışıklığa neden olmuştur. *Patrici* ve *plebler* arasındaki mücadele sona ermiş fakat *senatörlük* rütbesine erişen aile üyeleri ile tüccar sınıfı arasında çıkan çıkar çatışması *partici-pleb* mücadelesinin devamı niteliğinde uzun bir süre devam etmiştir (Erim, 1984:78-80).

Roma Fetihleri ve Sosyo-Politik Sonuçları

Roma, İÖ 295 yılında, İtalya'nın merkezi denetimini tamamlamış ve İtalya'daki Etrüsk varlığına büyük bir darbe indirmiştir. Yunanlara ve Etrüsklere karşı birlikte hareket eden Roma ve Kartaca ittifakı, rakiplerinin sindirilmesiyle bozulmuş ve Sicilya Adası'na hâkim olmak isteyen Kartaca ile uzun yıllar sürecek olan ve (Çıvgın ve Yardımcı, 2007:186) Pön Savaşları olarak da bilinen Kartaca-Roma Savaşları başlamıştır. İÖ 264 yılında başlayan ve Roma'nın ilk denizaşırı seferleri olan bu mücadele, Akdeniz kıyıları boyunca geniş bir Kuzey Afrika şeridinin yanı sıra Sardinya ve Korsika adaları ile İspanya ve Sicilya bölgelerini kontrol eden Kartacalıların, bu bölgelerdeki üstünlüğüne son vermek amacıyla başlatılmıştır (Burgan, 2009:26-29).

Roma'nın, Batı Akdeniz'e hâkim olma mücadelesinden doğan, ilk Kartaca-Roma Savaşı (İÖ 264-241) Roma'nın lehine sonuçlanmıştır. Bu savaşla, Roma, ilk denizaşırı eyaleti sayılan, Sicilya, Sardinya, Korsika adalarındaki denetimini kurmuş ve böylece İtalya Yarımadası dışındaki sahip olduğu ilk denizaşırı toprakları elde etmiştir (Scarre, 1995:16). İkinci Roma-Kartaca Savaşı (İÖ 219-201) başlangıçta Kartaca'nın bütün zamanların en iyi generali olarak adlandırılan Hannibal'ın zaferiyle sonuçlansa da Hannibal, İÖ 203'de Roma generali Gnaeus Scipio tarafından ağır bir yenilgiye uğratılır ve böylece Roma, sınırlarını İber Yarımadası'na kadar genişletir (Hunt, 2009:11). Muazzam bir şekilde büyüme imkânı bulan Roma; İÖ 197'de Makedonya kralını yenilgiye uğratır, Yunanistan üzerinde hâkimiyet kurar, İÖ 189'da Suriye kralı III. Antiokhos'u yenilgiye uğratarak Asya'ya kadar genişlemeyi başarır, İÖ 148'de Makedonya'yı ele geçirir, İÖ 146'da Korinthos'u yerle bir eder. Aynı yıl Kartaca'yı yok etmeyi başaran Roma, Kuzey Afrika'ya tamamen hâkim olmuş ve son olarak İspanya'daki düşmanlarını bertaraf ederek tüm Batı Akdeniz Havzası'nı kontrolü altına almıştır (Çıvgın ve Yardımcı, 2007:187). Roma'nın savaşlarda kazandığı zaferler ve gücünün artması kente çok büyük miktarda servet

getirmiş, tüccar sınıfı (*equites*/atlılar) zenginleşmiş ve devlet yönetiminde hak istemeye başlamıştır. Böylece sahip olduğu güce kimseyi ortak etmek istemeyen senatörler ile zengin tüccar sınıfı arasında uzun yıllar sürecek olan çekişmeler başlamış ve bu üstünlük mücadelesi devleti oldukça zor bir duruma düşürmüştür (Erim, 1984:80). Savaşların sık olması ve kazanılan zaferler, aynı zamanda ganimet ve kölelerin satışından elde edilecek olan zenginlik anlamına da gelmekteydi. İmparatorluğun genişlemesi birçok senatör ve atlı sınıf mensubuna muazzam servetler kazandırmıştır (Goldsworthy, 2014:17-21). Roma'nın bu şekilde hızla genişlemeye başlaması ülke içinde sosyo-politik sorunların çıkmasına neden olmuş, seçkinler, siyasal konumlarını garanti altına almak amacıyla zenginleşmeye çalışırken, orta sınıf savaş maliyetini üstlenmiş olmanın etkisiyle yoksul düşmüştür (Çıvgın ve Yardımcı, 2007:187). İÖ II. ve III. yüzyıl boyunca devam eden Roma askeri ilerleyişi, orduya hizmet etmek için alınan çiftçileri çiftliklerini işletmekten mahrum bırakmış, (Dillon ve Garland, 2015:356) bitmek bilmeyen savaşlar aile babalarının bazen yıllarca evinden uzak kalmasına neden olmuş ve binlercesi de savaşta ölmüştür. Yeni eyaletler kazanıldıkça, onları koruyabilmek için sürekli ordular zorunlu hale gelmiş ve çoğu kimse de geliri iyi olduğu için askerliği tercih etmekteydi. Topraklarından ve ailesinden uzak kalmanın sonucu ise ciddi sorunları beraberinde getirmiş; ev yaşamı bozulmuş, çocukların eğitimi ihmal edilmiş, köylerde çiftlikleri işletecek kimse kalmadığı için buralar boşalmış, tarlaları zenginler alıp otlak haline getirmiş ve bu tarlalarda savaşta ele geçirilen köleler çok ucuz fiyat karşılığında çalıştırılmıştır. Köyler boşaldıkça, geçimini sağlayamayan fakir köylü ve işçiler akın akın Roma'ya gelmeye başlamış, burada da iş bulamayan köylüler, geçimini sağlamak için; ufak tefek işlerde çalışmış, işsiz kalanlar ise, hırsızlık ve dilencilik ile hayatlarını kazanmaya başlamışlardır. Öyle ki bu işsiz ve fakir sınıf, mecliste, oylarını satın almak isteyenlere satacak duruma dahi gelmişlerdir (Erim, 1984:80-81).

Roma'nın genişlemesinin en önemli etkisi iktisadi alanda görülmüştür. İtalya'nın en önemli geçim kaynağı hububat ziraatı idi. Daha iyi ve daha ucuz kalitede buğday veren bölgelerin ele geçirilmesiyle, İtalya, bu ziraatı bırakarak çok daha verimli olan hayvancılık ve meracılığa yönelmiştir. Büyük sermayeye ihtiyaç duyulan bu değişiklikte, o dönemin çiftçisi olan küçük toprak sahiplerinde bu iş için gerekli olan sermaye yoktu. Sermayenin olmaması, küçük ziraatçıların, iktisadi hayattaki yerlerini, savaşlarda zenginleşmiş olan nüfuzlu ve büyük ailelere bırakmalarına neden olmuştur. Özellikle *senatus* üyeleri olan zenginlerin *latifundium* denilen çok büyük arazileri vardı (Umur, 1984:73). İÖ II. yüzyıl ortalarında büyük toprakların çoğalması ve yabancı memleketlerden getirilen hububatın ucuza satılması neticesinde orta sınıf olan köylünün ortadan kalkması, Roma devleti için ciddi bir tehdit olmuştur. Çünkü fakirleşen köylüler şehre gelerek seçimlerde oylarını en fazla para verenlere satıyor ve böylece bunlar istikrarsız ve her türlü siyasi ihtilale hazır *proletariusu* meydana getiriyorlardı. Bu insanlar, vatandaşların vergi verebilme durumlarına göre düzenlenmiş askeri anayasaya göre *proletarius* olarak askere alınmadıkları için, devletin askeri gücü de ortadan kalkmış durumdaydı. Buna bir de tam vatandaşlar ile sayısız savaşın yükünü taşımış ve bunun için tam olarak hukuki eşitlik isteyen yarı vatandaş olan müttefikler arasındaki siyasal sorunların da eklenmesiyle (Atlan, 2014:125) İS I. yüzyıla kadar sürecek olan bir dizi devrimci hareket, isyan ve iç çatışmalar başlamıştır (İplikçioglu, 2007:86).

Kısaca; Roma'nın toprak edinme politikası *equites* (atlılar) sınıfının siyasal yapı içerisinde etkinliğinin artmasına, *Senatus* meclisinin ağırlığını kaybetmesine neden olmuş, gelir eşitsizliğinin artması, servetin küçük bir azınlık elinde toplanması, Roma'daki toplumsal istikrarı sarsmaya ve sınıf mücadelesini keskinleştirmeye başlamıştır (Reyhan ve Cengiz, 2015:235). Bu sorunlara çözüm arayan ve bu bağlamda sosyal, ekonomik, politik ve askeri faktörler arasında bağlantı kurmaya çalışan ilk kişi ise Tiberius Gracchus olmuştur (Frederiksen vd., 2008:235).

Tiberius Gracchus'un Toprak Reformu

Seçkin, hırslı, onurlu ve son derece ikna edici bir konuşmacı olan, (Francese ve Smith, 2014:6). Tiberius Gracchus, asiller sınıfına dâhil Semproniuslar ailesine mensuptur. Babası, T. Sempronius Gracchus, annesi ise Scipio Africanus'un kızı Cornelia'dır (Dillon ve Garland, 2015:359). İÖ 154

yılında dünyaya gelen Tiberius Gracchus, III. Kartaca savaşı'nda bulunmuş, İÖ 126'da *questor* (devlet memuru) olmuş ve iki yıl sonra *tribunus* seçilmiştir (Snowden, 2014:36). Tiberius Gracchus, Consul C.H. Mancinus ile birlikte (Atlan, 2014:126). İspanya'daki *legion*lara katılmak için kuzeye seyahat ettiği bir gün; Etruria'dan geçerken kırsal kesimin durumu karşısında dehşete düşmüştü, çünkü toprağın işlenmesi ve sürülerin bakımı gibi işleri endüstriyel ölçekli mülklerde yabancı köleler yapıyordu; küçük köylü çiftçiler, yani İtalyan tarımının bel kemiği ortadan kaybolmuştu. Küçük kardeşi Gaius tarafından yazılanlara göre; Tiberius'un ilk kez reform sözü verdiği an buydu. Daha sonra Roma halkına söylediği gibi, Roma'nın savaşlarına katılan erkeklerin çoğuna “*dünyanın efendileri denir ama bir karış dahi toprak parçasına sahip değildirler.*” Ona göre bu haksızlıktı (Beard, 2018:221). Tiberius Gracchus, imparatorluğun büyümesiyle ortaya çıkan problemlerin farkındaydı ve bu yüzden de isteklerini yapabilmek ve devrim niteliğinde bir hareket başlatmak için İÖ 133'te Halk tribunu (plep tribunu) olarak iş başına geçmiştir (Fagan, 1999:61). *Tribunus plebis*'lik (halk temsilciliği), *plebler* tarafından seçilen ve Roma'da onun menfaatlerini koruyan bir kurumdur (Küçük, 2015:135). Halk Meclisi'ne “*Tribunus*” olarak seçilen Tiberius'un ilk işi, savaşlarda kazanılan, sözde devlete ait ama aslında *senatus* üyesi zengin toprak sahiplerince kullanılan arazilerin toprak sahibi olmayan fakir insanlara belli kurallar çerçevesinde dağıtılmasını öngören, (Aydoğdu, 2016:379) daha genel bir ifade ile kamu arazisinden oluşan bütün büyük mülkleri parçalamayı amaçlayan “*Lex Sempronia Agraria*” adında bir yasa sunmak olmuştur (Dusntan, 2011:139). Bu yasaya göre;

- İÖ 4. yüzyıla ait olan ve bu esnada artık tatbik edilmeyen Licinius Kanunu'nun hayata geçirilmesini öngören bir teklif sunmuş; Licinius kanunlarına göre; her vatandaş devlete ait topraklardan 125 hektardan (*İugerum*) fazla yer işgal edemezdi. Bu miktardan fazla topraklar, üzerinde yapılan binaların tutarı ödenmek üzere, geri iade edilecek, yalnız arazi sahiplerine iki oğlu için ayrıca 125 hektar bırakılacaktı.
- Geri verilen topraklar parsellenecek ve her biri 7,5 hektar olmak üzere, küçük çiftlikler meydana getirilerek ufak bir ücret karşılığında vatandaşlara dağıtılacaktı. Bu topraklar satılamayacak ve işletme ücreti babadan oğula geçecekti
- Bu kanunları tatbik etmek için üç kişiden oluşan bir komisyon kurulacak, bu üç kişiye, hangi toprakların geri iade edileceğini hemen ve yerinde tayin edebilmek için adli yetkiler verilecekti (Atlan, 2014:127).

Tiberius'un bu yasa tasarısındaki asıl amacı, kentteki fazla nüfusu azaltmak ve zenginlerin haksız bir şekilde ele geçirdikleri devlet toprağını alıp muhtaç Romalı ve İtalyanlara vererek çiftçiliği yeniden canlandırmaktı (Erim, 1984:82). Tiberius'un bu isteklerine zengin ve asil sınıf tarafından şiddetle karşı çıkılmış, mesele politik sahaya intikal ettirilmiş ve bu teşebbüsün bir isyan hatta ihtilal olduğu ileri sürülmüştür (Umur, 1984:78). Bunun üzerine muhalefet, kendisi de büyük bir toprak sahibi başka bir aristokrat *tribunus* olan Marcus Octavius'u tasarıyı veto ettirmeye ikna etmiş ve Tiberius'un tasarısı Octavius tarafından veto edilmiştir (Kuiper, 2011:79). Bu yasayı kabul ettirmenin oldukça güç olacağının farkına varan Tiberius, meseleyi Halk Meclisi'ne getirir ve orada halkın çıkarları aleyhine, bu kadar açıkça hareket eden birinin *tribunus*luğa layık olamayacağını söyleyerek, Octavius'u *magistratus*luktan (yüksek memurluk) attırır (Umur, 1984:78). Octavius'un görevden alınması üzerine, onun yerine Tiberius'un bir yandaşı olan Q. Mummius halk *tribunus*luğu görevine getirilir (Francese ve Smith, 2014:9). Halk Meclisi'ne sunulan yasa tasarısı halk tarafından kabul edilir ve uygulanmak üzere, Tiberius'un kardeşi Gaius Gracchus ve yasanın öncülerinden biri olan kayınbiraderi Appius Cladius'un da dâhil olduğu bir tarım komisyonu kurulur (Diakov ve Kovalev, 2008:141). Fakat Tiberius'un bu hareketi mevcut cumhuriyet sistemine uygun değildir. Çünkü Roma Cumhuriyeti'nde, herhangi bir memuriyete seçilen bir vatandaş, bütün yıl o vazifede kalır ve istenmeyen bir iş yapsa dahi, Halk Meclisi ondan ancak memuriyeti sona erdikten sonra hesap sorabilirdi. Bütün bunlara rağmen üçlü komisyon çalışmaya başlamış ve kendisine gerekli olan adli yetki de verilmiştir (Atlan, 2014:128).

Tiberius'un kabul edilen yasası sonucu oluşturulan yeni köylü çiftliklerinde ortaya çıkan ilk zorluk, toprak sahibi edilen vatandaşların bunları işletmek için gerekli paraya sahip olmamalarından kaynaklanmıştır (Atlan, 2014:128). Tarım *triumvir*lerinin (üçler komisyonu) görevlerini yerine getirmek için gerekli olan ödenekleri istemesi üzerine *senatus pontifex maximus* ve tarım reformunun en amansız düşmanlarından biri olan büyük toprak sahibi Puplius Scipio Nasica'nın raporuna dayanarak, komisyona günde dokuz as gibi çok küçük ve gülünç bir tahsisat ayrılmıştır (Diakov ve Kovalev, 2008:142). Tiberius ise bu durum karşısında gerekli mali gücün sağlanması için, bu esnada ölen ve krallığının bütün topraklarını miras olarak Roma'ya bırakmış olan Pergamon (Bergama) kralı III. Attalos'un topraklarından temin edilmesi hususunda yeni bir kanun teklifi hazırlamış ve bu kanunda eski usullere uygun olmamasına rağmen meclisten çıkmıştır. Dış meseleler hakkında karar almak ve devlet maliyesini idare etmek, *senatus* ait bir yetki olduğu için, bu kanunun çıkarılmasıyla Tiberius'un aleyhine olan hareket daha da büyümüştü (Atlan, 2014:128). Bütün bu olanlar soylu sınıfın ve *senatus*un Tiberius'a olan öfkesini daha da arttırmış ve öyle ki Tiberius'un kral olmaya çalıştığı gibi söylentiler yayılmaya başlamıştı (Diakov ve Kovalev, 2008:142). Bunun üzerine toprak reformu konusunda *optimates*ler (aristokratlar) ile sert bir mücadeleye girişen *populus* (halkın savunucuları) hareketinin lideri Tiberius Gracchus, güvenliğinden endişe eder ve dokunulmazlıktan yararlanmak amacıyla yeniden Halk *tribunusu* olmak için seçimlere katılmaya karar verir (Eren, 2018:1130). Bu memuriyete yeniden seçildiği takdirde, İtalya müttefiklerinin elindeki fazla toprakları alacağını ve mevcut mahkemelerin kuruluş şekillerini değiştirmek gibi yeni reformlar yapacağını vaat etmektedir. Roma'da Halk *tribunusu*luğu seçimleri yaz aylarında yapılırdı. Bu aylarda Tiberius'un taraftarlarının birçoğu mahsullerini toplamak üzere Roma'dan uzaklaşmışlar, şehirdeki halkın ise Tiberius aleyhine olan tepkileri son noktaya gelmiştir. İÖ 132 yılında yapılan seçim esnasında; *Capitolium*'da toplanan halk meclisi ile (Atlan, 2014:129) *Fides* (sadakat) tanrıçası tapınağında toplanan *senatus* arasında kaçınılmaz bir son olan büyük bir kavga çıkar (Diakov ve Kovalev, 2008:143). O esnada Tiberius, *senatus*un kendisini öldürmek için adamlarını kalabalığın içine yerleştirdiğini öğrenir. Bunun üzerine korumaları (*lictors*) ve yoldaşları, onu korumak için silahlarını çekerler. Bu hareketin nedenini soran binlerce taraftarına sesini duyuramayan Tiberius, ellerini başına götürerek, güvenliğinden endişe ettiğini açıklamaya çalışır. Ne var ki Tiberius'un bu hareketi, taç işareti olarak algılanır ve kendisini kral seçtirmek istediği söylentisi yayılır (Eren, 2018:1130). Tiberius'un hareketini yanlış anlamlandıran *senatus*da çıkan kavgada, senatörler ve *pontifex maximus*² Scipio Nasica'nın önderliğinde Tiberius ve taraftarlarına saldırmışlar, onu ve en sadık üç yüz yandaşını katletmişlerdir. (Diakov ve Kovalev, 2008:143). Plutarkhos'un aktardığına göre; “*Asillerin Tiberius'a olan öfkesi ve nefreti o kadar büyüktü ki cesedi, erkek kardeşinin isteğine rağmen teslim etmemiş ve yandaşlarının cesetleri ile birlikte nehre atmışlar, bununla da kalmayıp, bazı arkadaşlarını yargılamadan kovmuşlar ve bazılarını tutuklayıp ölümüne yol açmışlardır.*” (Plutarkhos, 1959: XX:1-4.) Tiberius'un bu girişiminden sonra, toprak reformu, daima *senatus* hâkimiyetine karşı, halk hâkimiyetini kurma planına bağlı kalmış ve bu nedenle de bir ihtilal olarak nitelendirilmiştir (Atlan, 2014:129). Tiberius'un ölümünün ardında, Roma *senatusu*, Tiberius'un reformunun devam etmesini isteyen ilerici, *populus* (halkın savunucuları) ve *senatus*un gücüne tekrar kavuşmasını isteyen *optimatus* (aristokratlar) olmak üzere iki gruba ayrılmıştır (Cavendish, 2011:49).

Tiberius Gracchus'un kardeşi olan hatip Gaius Sempronius Gracchus, (Atlan, 2014:130) İÖ 126 yılında Sardinya'da *questor*luk yapmış, İÖ 123 ve 122 yıllarında iki kez *tribunus* olarak seçilmiştir (Adkins ve Adkins, 2004:16). Tiberius'un toprak reformu, kardeşinin intikamını almak isteyen Gaius Gracchus tarafından, ölümünden on sene sonra, daha geniş kapsamlı ve daha etkili bir şekilde yeniden ele alınmıştır. Tiberius'un girişimi toplumsal nitelikli iken kardeşi Gaius Gracchus daha ziyade siyasi alanda bir dizi ıslahat yapmak istemiş ve *senatus* oligarşisini yıkmaya teşebbüs etmiştir (Umur,

² Pontifex Maximus: Antik Roma devlet dini kurumlarından Pontifler Koleji'nin en büyük rahibine verilen addır. (Ayrıntılı bilgi için bkz: Titchener, 2003:42).

1984:79). Öncelikle *senatus* yok etmek isteyen Gaius Gracchus; “Yargılama Yasası” çıkartır. Bu yasaya göre; eskiden yalnızca *senatus* üyelerinden seçilen jüriler, artık atlılar arasından seçilecekti ve böylece atlı sınıfı da *senatus*a karşı cephe almış oluyordu. Köylüler için Tiberius Gracchus’un yasası tümüyle yürürlüğe konulmuş ayrıca askerlerin masraflarını devlete yükleyen bir yasa çıkartarak, kendi keselerinden donanımlarını sağlamak zorunda olan köylülerin askeri sorumluluklarını hafifletmiştir. Roma’da denizasırlı ülkelerden ithal edilen tahılın depolanması için büyük devlet ambarları yaptırmış ve yoksulların durumunu büyük ölçüde düzeltecek olan “*Res Frumentaria (Buğday dağıtım yasa)*” çıkarılmıştır. Bu yasa gereği; kent halkı tenekesi düşük bir fiyatla ve yurttaş başına beş teneke olmak üzere aylık buğday dağıtımı yapılmıştır (Diakov ve Kovalev, 2008:144).

Yeterince düşük bir fiyata verilen ve zamanla tahılın bedava dağıtılmasına dönüşen bu yardımlar, Roma’da geleneksel bir nitelik kazanmıştır (Jones, 2016:136). Gaius Gracchus’un bu yasası, Roma geleneklerine uygun değildi, çünkü devlet serbest ekonomiye yalnızca kıtlık zamanlarında müdahale edebilirdi (Atlan, 2014:131). Ucuz tahıl dağıtımı Gaius’un en etkili reformuydu. İlerleyen zamanlarda değişikliğe gidilse de, hatta zaman zaman askıya alınsa da, temel ilkesi yüzyıllarca varlığını korumuş ve bununla birlikte Gaius’un yiyecek dağıtımları Roma’nın, antik Akdeniz’e devletin yurttaşlarına düzenli temel yiyecek sağlanması sorumluluğunu üstlenen devletlerden biri olarak anılmasını sağlamıştı (Beard, 2018:229). Bu yasalarla, Roma Devleti temelinden sarsılmış, *senatus*un elinde manevi otoriteden başka bir şey kalmamış ve bütün güç atlılarda ve halkta toplanmıştır (Diakov ve Kovalev, 2008:145). Gaius Gracchus, aldığı kararlarla *senatus*un iktidarını ve özellikle itibarını sarsarak, *populus*u ve şövalye yani atlı sınıfını güçlendirmişti (Umur, 1984:79). Son olarak, denizasırlı yerlerde koloniler kurmak ve böylece Roma vatandaşlığını bu bölgelere kadar götürmek isteyen Gaius, İÖ 122 yılında Roma vatandaşlığını bütün Latinlere ve Latin vatandaşlığını da bütün İtalya halkına yaymaya çalışmıştı. Bu teklife yalnızca *senatus* değil şövalyeler hatta halk sınıfı dahi karşı çıkmıştır. Çünkü hepsi de Roma vatandaşlığı ayrıcalığını tek başlarına sahip olmak istiyorlardı. Bu muhalefet karşısında yalnız kalan Gaius Gracchus, *tribunus* M. Livius Drusus tarafından gözden düşürülmüş ve üçüncü kez *tribunus* seçilememiştir. Sonuçta kardeşi ile aynı kaderi paylaşan Gaius Gracchus öldürülmüş ve üç bin kadar yandaşı da konsül tarafından idama mahkûm edilmiştir (Umur, 1984:80).

Görsel: İlk Yenilik Girişimi Yapan Tiberius ve Gaius Gracchus Büstü.³

³ (<https://pocketrome.wordpress.com/tag/tiberius-gracchus/>) (Erişim Tarihi: 15.09.2018).

Gracchus kardeşler tarafından köylülere dağıtılan topraklar, İÖ 111 yılında özel mülk haline getirilerek satma yasağı kaldırılmış, fakir halk toprağını zengin kesime satmaya başlamış ve yine aynı durum gerçekleşmiş, geniş topraklara sahip kesim artmıştır. Tiberius'un başlatmış olduğu toprak reformu denemesi, kurduğu kolonilerle ve yayılmacı politikasıyla inanılmaz bir büyüklüğe ulaşmış, dev ülkeleri ve onun yarattığı büyük gelirleri hala küçük bir şehir-devleti yasalarıyla yönetmeye çalışan Roma Cumhuriyeti'nin ve *senatusun* sonunu getirmiştir. Tiberius'un başlattığı hareket toplu bir huzursuzluğa ve yaklaşık yüz yıllık bir iç savaşa sebep olmuş, Cornelius Sulla ve Gaius Iulius Caesar gibi askerler, darbelerle *senatusu* feshetmişler ve en nihayetinde Gaius Iulius Augustus 1453 yılına kadar sürecek olan imparatorluğu ilan etmiş ve imparatorluk geri dönülmeyecek biçimde kurumsallaştırmıştır (Aydoğdu, 2016:381).

Değerlendirme

Tiberius Gracchus, Roma'nın genişleme politikası sonucu ortaya çıkan bir dizi sosyo-politik problemlere çözüm arayan ve bu uğurda katledilen seçkin bir Romalıdır. Roma'nın kurulduğu andan itibaren var olan ve uzun yıllar sürecek olan sınıf çatışmalarının ilk aşamasını *patrici-pleb* mücadeleleri oluşturmaktadır. Bu mücadelenin devamı niteliğinde, değişen sosyal yapı sonucu *optimatus* (aristokratlar) ve *populus* (halk savunucuları) adı altında sürecek olan karışıklıklar Roma'nın emperyal politikalarıyla artarak devam etmiştir. Roma'nın izlediği emperyal politikanın hem olumlu hem de olumsuz sonuçları olmuştur. Askeri işgaller; toprakların genişlemesi, savaş ganimetleri, köleler ve yeni eyaletler gibi kazançlar sağlasa da bu durum genişleyen ve değişen Roma'da cumhuriyet idaresinin yıkımına yol açacak bir süreci başlatmıştır. Kurulduğu andan itibaren *patrici* ve *pleb* mücadelesine sahne olan Roma, İtalya dışında toprak kazanmaya başladıkça yeni sorunlarla karşılaşmış ve bu sorunlar ihtilal niteliğindeki olayların başlangıcı olmuştur. Savaşların çok uzun sürmesi, erkeklerin yıllarca ailelerinden uzak kalmasına hatta bir daha geri dönmemesine neden olmuş, kazanılan yeni eyaletleri koruyabilmek amacıyla kazançlı olan askerlik mesleğini tercih edenlerin sayısı çoğaldıkça aile hayatı da zarar görmüştür. Sık sık olan savaşlar özellikle küçük çiftçilerin uzun bir süre arazilerinden uzak kalmasına neden olmuştur. Boş kalan bu araziler haksız bir şekilde aristokrat kesimin eline geçmiş ve savaşlarda ele geçirilen çok sayıda köle, ucuz bir fiyata bu topraklarda çalıştırılmıştır. Köylerde geçimini sağlayamayan insanların, şehirlere göç etmeye başlamasıyla, çiftçilik denen bir şey kalmamış ve *proleterya* da denilen bu sınıf, Roma'da gerek sosyal gerekse siyasal alanda büyük bir karmaşaya neden olmuştur. Kırsal kesimin ve tarımın yok olduğunun farkına varan Tiberius Gracchus, kentteki fazla nüfusu azaltmak, zenginlerin haksız bir şekilde ele geçirdikleri devlet toprağını alıp muhtaç vatandaşa vermek ve tarımı yeniden canlandırmak için ihtilal niteliğinde birçok değişiklik yapmak istemiştir. Fakat Tiberius'un toprak reformu uğrunda attığı adımlar, mevcut sisteme uygun olmayan hareketlerdi. Bu nedenle başta *senatus* olmak üzere bütün aristokratik kesimin nefretini kazanan Tiberius, *tribunus* seçimlerinde öldürülmüş ve devlete karşı halk üstünlüğü için verdiği mücadele Roma tarihinin ilk reformu olarak kabul edilmiştir. Fakat bu reform, Roma Cumhuriyeti'nin ve *senatusunun* sonunu getirmiş ve yaklaşık yüz yıl sürecek olan bir iç savaş ile sosyal kargaşaya neden olmuştur. Tiberius Gracchus, özellikle büyük toprak sahipleri aristokratların haksız bir şekilde ele geçirdikleri devlet toprağını alıp muhtaç Romalı ve İtalyanlara vermeyi ve tarımı yeniden canlandırmayı tasarladığı toprak reformuyla Roma'nın ilk reformcusu olmuştur.

KAYNAKÇA

- Adkins, L. ve Adkins, R. (2008). *Handbook to Life in Ancient Rome*. New York: Infobase Publishing.
- Akman, Ş. T. Roma Antikitesinde Sosyal-Politik-Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı ve Kamu Düzeni Üzerindeki Etkileri. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 2012, ss. 89-107.
- Atlan, S. (2014). *Roma Tarihi'nin Ana Hatları: I. Kısım Cumhuriyet Devri*. Ankara: TTK Yayınları.

- Aydoğdu, M. Roma Hukukunda Toprak Sistemi ve Tarım Reformu Girişimleri. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 3, 2016, ss. 376-382.
- Beard, M. (2018). *S-P-Q-R Antik Roma Tarihi*. (Çev: İrem Sağlamer, Çev.). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Burgan, M. (2009). *Great Empires of the Past: Empire of Ancient Rome*. New York, Chelsea House Publishers.
- Cavendish, M. (2011). *Ancient Rome -An Illustrated History*. Malaysia: Marshall Cavendish Reference Published.
- Cornell, T.J. (1995). *The Beginnings of Rome Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (1000-264 BC)*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group Press,
- Çıvgın, İ. ve Yardımcı R. (2007). *İlkçağ Tarihi*. Ankara: Maya Akademi.
- Demircioğlu, H. (2011). *Roma Tarihi I. Cilt Cumhuriyet*. Ankara: TTK Basımevi.
- Diakov, V. ve Kovalev, S. (2008). *İlkçağ Tarihi-2 Roma*, (Özdemir İnce, Çev.). İstanbul: Yordam Yayınevi.
- Dillon, M. ve Garland, L. (2015). *Ancient Rome Social and Historical Documents from the Early Republic to the Death of Augustus*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group Press.
- Dunstan, W. E. (2011). *Ancient Rome*. USA: Rowman&Littlefield Publishers.
- Eren S. Senatus Consultum Ultimum: Eski Roma'da Olağanüstü Yönetim Kararı. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Cilt 24, Sayı 2, Aralık 2018, ss.1125-1145.
- Erim, M. (1984). *Batı Uygarlığının Temelleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Fagan, G. G. (1999). *The History of Ancient Rome: Course Guidebook*. USA: The Great Courses Publisher.
- Francesse, C.-R. ve Smith S. (2014). *Ancient Rome an Anthology Of Sources*. USA: Hackett Publishing.
- Frederiksen, M. W., Albank, F. W.W -Ogilvie R.M. (2008). *The Cambridge Ancient History: Rome and the Mediterranean to 133 B.C. Vol: VIII*. USA: Cambridge University Press.
- Goldsworthy, A. (2014). *Caesar*. (Efe Kutluoğlu, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Görsel: <https://pocketrome.wordpress.com/tag/tiberius-gracchus/> (Erişim Tarihi: 15.09.2018).
- Harding, A. H. (2000). *Ancient Rome*. New York: Professional Books.
- Hunt, N. B. (2009). *Living in Ancient Rome*. New York: Thalamus Publishing.
- İplikçioğlu, B. (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Jones, P. (2016). *Geldim Gördüm Yendim: Romalılar Hakkında Bilmek İsteyeceğiniz Her şey*. (Funda Sezer, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Kops, D. (2014). *Discover Ancient Rome*. USA: Enslow Publishers.
- Kuiper, K. (2011). *Ancient Rome: From Romulus and Remus to the Visigoth Invasion*. New York: Educational Publishing.
- Küçük, E. Roma Halkının İki Özgürlük Kalesi: “Provocatio ad Populum” ve “Tribunus Plebis”. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2015, ss. 127-144.

-
- Plutarkhos, (1959). *Plutarch's Lives: Agis And Cleomenes, Tiberius and Caius Gracchus Philopoemen And Flaminius*. (Bernadotte Perrin, Translation.). London: Harvard University Press.
- Reyhan, E. ve Cengiz, T. (2015). *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Scarre, C. (1995). *The Penguin Historical Atlas of Ancient Rome*. London: Penguins Books.
- Snowden, J. (2014). *All About History Ancient Rome: Battles, Conquests, Leadres, Betrayals, Legacy*. London: Imagine Pupliching.
- Titchener, F. (2003). *A History of Ancient Rome*, USA: Recorded Books.
- Umur, Z. (1984). *Roma Hukuku: Tarihi Giriş-Kaynaklar-Umumi Mefhumlar-Hakların Himayesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.